

Feministlik lingvistika

Reet Kasik

Tartu ülikooli dotsent

Feminism on poliitiline liikumine kõigi naiste õiguste, võrdsuse ja sõltumatuse nimel. Feminism on ka maailmavaade, mis vaatleb ja hindab asju naise vaatepunktist, leides, et ühiskond ei ole sooliselt sümmeetriline, vaid meestekeskne.

Aga feministlik teadus? Kas igal teadusalal on olemas feministlik vaatenurk? Vaevalt küll. Ilmselt ei ole olemas feministlikku füüsikat või naiste keemiat, kuna neil teadustel ei ole midagi tegemist sugupoolega. Feministlikud kirjandusteadlased võivad arvatavasti välja pakkuda omapoolse kanoonilise kirjanduse loetelu, aga feministlikud loodusteadlased ei raiska aega alternatiivse relatiivsusteooria või uue keemiliste elementide tabeli väljatöötamisele. Kuna ka lingvistika on teadus, kas ei või siis samasugust lähenemisviisi rakendada ka feministliku lingvistika suhtes?

Vastus sõltub sellest, kuidas teadust ja keeleteadust defineerida. Kindlasti on olemas selliseid keeleteaduse valdkondi, kus feminismil pole mingit rolli. On näiteks raske ette kujutada eesti keele feministlikku astmevaheldust või eri käänd- ja pöördkondi naiste ja meeste jaoks. Aga paljud keeleteaduse valdkonnad seostuvad selliste mõistetega nagu tähendus ja suhtlemine. Nendel teemadel on feminismiga niisama oluline seos nagu kirjandusteadusel, sotsioloogial või ajalool.

Küsimus keelest ja selle poliitilisest mõjust on huvitanud kirjanikke, filosoofe ja ühiskonnateadlasi kogu lääne tsivilisatsiooni ajaloo jooksul. Antiik-Kreekast kuni George Orwelli romaanis „1984” kirjeldatud *uuskeeleni* on keelekasutusega seostatud pahatahtlikke jõude, kes peidetult määravad ühiskondlikke suhteid ja varjavad olulisi tõdesid keelelise manipuleerimise ja retoorikaga. Tänapäeva keelekasutajad on päranduseks saanud mõtte, et keel on vahend, mida võimul olijad kasutavad teiste alistamiseks ja nende üle valitsemiseks, kaasa arvatud sooliseks diskrimineerimiseks.

Põhimõtted ja suunad

Feministlikud lingvistid toetuvad põhimõttele, et keel ei ole neutraalne, vaid sõltub sotsiaalpoliitilistest süsteemidest ja institutsioonidest, milles ta eksisteerib. Keel nagu kõik teisedki sotsiaalsed institutsioonid teenib ühiskonnas domineeriva grupi huve. Keel on meeste tehtud, peegeldab meeste aspektist sugudevahelisi suhteid ühiskonnas ja aitab neid kinnistada – selline on feminismi teoreetikute lähtekoht.

Rahvusvaheliselt peetakse feministliku lingvistika stardipauguks 1973. aastal ilmunud Robin Lakoffi artiklit „Language and woman's place”.¹ Lakoff väitis artiklis, et naise alistatud ja marginaalne seisund ühiskonnas peegeldub nii selles, kuidas naisest räägitakse, kui ka selles, kuidas naine ise räägib. Lakoff käsitles näiteks inglise keele sõnavara, kõnetustavasid ja keelelist meessugu, seda, et inimesele üldse viidatakse enamasti meessoost sõnadega *he* ja *man*.

Rahvusvahelist feministlikku keeleteadust on uuritud ja liigitatud mitmesuguste tunnuste alusel, näiteks analüüsides, kuidas feministlikud teooriad ja suunad peegelduvad soospetsiifilises keeleuurimises.

Keelelistes otsingutes on feministid toetunud eri teooriatele. Osa uurijaid lähtub eeldusest, et keel ise on seksistlik, patriarhaalne kood – nii sõnavara, grammatilise struktuuri kui ka keelesüsteemi süva- ja pindtasandil. Teiste meelest kajastab seksismi vaid keelekasutus oma mitteneutraalse sõnavara ja kinnistatud ebasümmeetriatega, samal ajal kui keel süsteemina ei sisalda väärtusi.

Keelekasutuses esinev seksism tuleneb ühiskonna ja kultuuri stereotüüpidest ja skeemidest. Seksistlik ühiskond toodab nagu nõia-ringis seksistlikku keelekasutust, mis omakorda säilitab ja kinnistab seksistlikke hoiakuid. Mõned feministid on võtnud eesmärgiks keelt muuta, teevad ettepanekuid väljendusvõimaluste tasakaalustamiseks, loovad uut sõnavara või annavad olemasolevatele sõnadele uusi tähendusi.²

Mitmed feministliku lingvistika suunad on saanud ägedat kriitikat ja viinud ka umbteele. Kindlamal alusel on empiirilised uurimused. Kui uurimisvaldkonnad ja teoreetilis-metoodilised seisukohad on välja kasvanud keeleainestiku ja tekstide analüüsi tulemustest, siis on suudetud karisid vältida ja saadud aruteluks ning kriitikaks usaldusväärseid ja tõsiselt võetavaid andmeid soolise ebasümmeetria kohta.

Empiiriline feministlik lingvistika tegeleb peamiselt kolme uurimisvaldkonnaga.

- Keele struktuuri uurijad analüüsivad keele ehituse (peamiselt sõnavara) soolist ebasümmeetriat.
- Tekstiuurijad jälgivad erinevusi naistest ja meestest rääkimisel: kas avalikus keelekasutuses (eeskätt meedias) nimetatakse ja iseloomustatakse mehi ja naisi samade tunnuste järgi, mis protsesside osalisena neid esitatakse, kas nad on lausetes aktiivses või passiivses osalejarollis jne.
- Vestlusanalüüsis pööratakse tähelepanu sellele, kas naised ja mehed kasutavad keelt ühtemoodi või erinevalt ja milliseid erinevusi nende keelekasutuses on.

Kaks esimest uurimisvaldkonda on oma iseloomult kriitilised ja uurijad püüavad keelelise ebasümmeetria paljastamise tulemusena saavutada keele ehituse mõnede valdkondade ja keelekasutuse muutmist, vestlusanalüüsi meetod on eeskätt kirjeldav ja seletav.

Keeleline sugu ja sooline keel

Indoeuroopa keeltele omane grammatiline sugu on klassifitseeriv kategooria, mis jagab kõik nimisõnad kahte või kolme klassi: meessugu, naissugu ja osas keeltes ka kesksugu. Mõnes keeles on grammatiline sugu puhtalt vormitunnus, mis määrab käändetunnused. Teistes keeltes, nagu inglise keeles, ei määra sõna sugu mitte vorm, vaid tähendus ja see on korrelatsioonis bioloogilise soovastandusega mees – naine.

Feministid on kasutusele võtnud seksistliku keele mõiste, osutades sellega, et keeles on meessugu norm, naissugu seevastu erand. Indoeuroopa keeltes on inimest tähistav sõna meessoost ja enamasti on tal kaks tähendust: inimene ja mees (ladina *homo*, prantsuse *homme*, inglise *man*). Mees- ja naissoost isikute eristamisel on meessugu põhikategooria, naissugu aga markeeritud – selleks kasutatakse eritunnust, liidet (saksa *der Singer* 'meeslaulja' – *die Sängerin* 'naislaulja', vene *pevets* 'meeslaulja' – *pevitsa* 'naislaulja').

Eesti keeles nagu üldse soome-ugri keeltes grammatiline sookategooria puudub. Meil on olemas eraldi sõnad *mees*, *naine*, *inimene*. Isikunimetused nagu *laulja* või *eestlane* tähistavad mõlemast soost inimest. Soo märkimiseks saab eesti keeles kasutada sümmeetrilisi liitsõnu: *meesüliõpilane* ja *naisüliõpilane*, *peremees* ja *perenaine*.

Keeleainestiku analüüsid, mida eesti keele kohta on tehtud, näitavad aga sõnavara, näiteks naisi ja mehi tähistavate sõnade tähenduse, sageduse ning sõnamoodustuse ebasümmeetriat.³ Ka eesti keeles on

olemas eraldi tuletusliited naissoo märkimiseks (*lauljatar, eestlanna*), meessooliiteid seevastu pole. Nii „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus” kui ka Asta Õimu „Sünonüümisõnastikus” on mehi märkivaid sõnu peaaegu poole rohkem kui naisi märkivaid sõnu. Liitsõnades on *mees* sageli inimese tähenduses, ilma et kasutusel oleks vastavat naissoole viitavat nimetust (*võimumees, asjamees, ninamees, vihamees, võidumees; meremees, jahimees, metsamees, ehitusmees*).

Sõnavara peegeldab soostereotüüpe: enamik ametivaldkondi seostub meestega, teised ja harvemad valdkonnad naistega (*turunaine, pesunaine, köögitüdruk, koristajatädi*). Naise positsiooni märgitakse tema abikaasa kaudu (*ministriproua, professoriproua, presidendiproua*), meeste puhul seda ei tehta: *ministrihärra, professorihärra* või *presidendihärra* tähistavad ministrit, professorit või presidenti ennast. Kui selles ametis on naine, siis kasutatakse kõnetlussõna täiendina: *proua minister, proua professor, proua president*.

Mehe ja inimese tähenduse võrdsustamisele viitavad otseselt sellised liitsõnad nagu *naisseltsimees* ja *naisesimees*, kaudsemalt aga ka see, et *nais*-algulisi liitsõnu on sõnaraamatutes tunduvalt rohkem kui *mees*-algulisi: *naislendur, naissõjaväelane, naisminister, naiskunstnik, naisvang*. Liitsõna esikomponent markeerib soostereotüübist kõrvalekaldumist. Kui viimatised näited viitavad sellele, et tegemist on traditsiooniliste meeste aladega, siis vastupidisteks näideteks on *meesiludus, meesjuuksur, meeslüpsja*.

Ebasümmeetriast räägib ka sõnade kasutuse analüüs. Tartu ülikoolis koostatud eesti kirjakeele korpuses esineb sõna *mees* peaaegu kaks korda rohkem kui sõna *naine*. Samuti on *poiss* sagedasem kui *tüdruk*, *noormees* sagedasem kui *neiu* või *tütarlaps*.⁴ Ajakirjanduse alakorpuses on 5259 *mees*-lõpulist liitsõnaesinevust, neist erineva täiendosaga 262, *naine*-lõpulisi liitsõnu on kokku 210, neist erineva täiendosaga 35.⁵

Seevastu *nais*-algulisi liitsõnu on korpuses 797, *mees*-algulisi 364.⁶ Liitsõna esikomponent annab põhisõnale lisatähenduse ja *nais*-alguliste liitsõnade ülekaal tekstikorpuses viitab samuti sellele, et sõna põhitähendust tajutakse pigem mehele osutavana, sest ainult sel juhul on mõttekas, et naisele viitamiseks on vaja keelelist lisatunnust – tuletusliidet või täiendsõna.

Soostereotüübid naiste ja meeste kirjeldamisel

Soospetsiifilise sõnavara analüüs kasvas loomulikult viisil üle sõnu ühendavate tavade, grammatiliste, semantiliste, tekstiliste valikute ja võtete uurimiseks. Feministlik tekstianalüüs, empiirilise feministliku keeleuurimise teine liin, vaatleb seda, kuidas meestest ja naistest räägitakse, ja paljastab pealtnäha neutraalsete tekstide soolist ebasümmeetriat. On näiteks esile toodud, et sõnaraamatute näitelausetes on mehi iseloomustatud omadussõnadega *iseseisev, tahtejõuline, tark, julge ja vankumatu, noorukina sihiteadlik ja mehena kindel*. Naised on *õrnad, uudishimulikud, tagasihoidlikud, ilusad, võluvad, edevad*. Naiste kohta on ka väljendid *pehme ja õrnaloomuline naine, arg, tasane ja uje maatüdruk, tagasihoidlik naine, tujukas naine*.⁷ „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus” on meest kirjeldatud sõnadega *mehine, julge, arg, nutikas, osav, kaval, rumal*. Naist kirjeldavad aga enam sensuaalsusega seotud sõnad *veetlev, võluv, tundeline, kirglik, seksikas, külm, kergemeelne*.⁸

Tekstiuurijad Barbi Pilvre ja Raili Põldsaar on võrrelnud meeste ja naiste iseloomustamist meedias – esimene Eesti Ekspressi, teine Postimehe portreelugudes.⁹ Tulemused sarnanevad rahvusvahelises keeleteaduslikus kirjanduses esitatud soostereotüüpidega. Mehed on ametlikumad isikud kui naised: naisi nimetatakse portreelugudes tihti vaid eesnimepidi, mehi peaaegu mitte kunagi.

Ühiskondlik rollijaotus peegeldub klassifitseeringutes – mehi iseloomustatakse, eriti juhtimise ja saavutustega seoses, professionaalsena sagedamini kui naisi (Põldsaare uurimuses on vahe kahekordne). Naiste puhul seostatakse professionaalsust eeskätt hooldamise, meelelahutuse või siis suhtlemisega, st tüüpiliselt (mehi, lapsi, vanureid) toetavate ja mittedominantsete elukutsetega. Kui juttu on tippjuhi positsioonist, on vahe tunduvalt suurem (Põldsaare uurimuses üle kuue korra). Meestele viidatakse sagedamini ainsuses või personaalselt, naistele mitmuses ja rühmadena. Seegi on seotud ühiskondliku rollijaotusega: individualiseeritakse võimu esindajaid ja nn olulisi isikuid, seevastu mitteolulised isikud esinevad rühmadena (*siinsed naised, tasased tööriigajad* jne).

Erinevused tulevad esile ka kontekstides, milles mehed ja naised esinevad. Meeste puhul on tähelepanu keskmes töö, professionaalne edukus, nn üldolulised asjad (poliitika, majandus, sport jt konkurentrikesksed valdkonnad). Naiste puhul domineerivad isiklikku sfääri kuuluvad teemad, inimsuhted, pere, lapsed jne. Keelelised tavad näe-

vad meest iseseisva tegutsejana, naist aga pigem meeste kaudu: naine on tekstides ikka eelkõige kellegi abikaasa, ema või õde. Kuna meeste sfääri on ühiskond defineerinud olulisena, naiste oma mitte, siis on ka loogiline, et kuigi naised esinevad kohati meeste teemade kontekstis, on vastupidine protsess peaaegu olematu. Ka meeste maailmas edu saavutanud naiste puhul tuuakse nende isikusse ja isiklikku sfääri kuuluvat enam esile kui meeste puhul.

Üks silmatorkavamaid kategooriaid, mis naisi ja mehi sõnatasandil eristab, on üleleksikaliseerimine. See tähendab teatud rühmade kohta käiva ebaolulise sõnavara rohkust (näiteks kõnekeelsete sõnade rohkus naise seksuaalsuse väljendamisel, mille kohta meesparalleelid puuduvad).

Tüüpilised aspektid, mille kaudu naisi ajakirjandustekstides üleleksikaliseeritakse, on välimus, pere, inimsuhted ning seda kontekstides, kus meeste kohta samasugust iseloomustust ei kasutata. Tüüpiline artikkel naissoost avaliku elu tegelase kohta sisaldab viiteid tema välimusele, kaalule, kehakujule või rõivastele, sulatades tihti kokku välimuse ja tööalase tegevuse (*kaunis blond naine, habras naine, linalakk, leekivpunase juuksepehmakaga naine, blond reklaamitoimetaja*), meeste puhul selliseid fraase ei kasutata.

Avalikus elus edukat naist kirjeldades osutatakse sageli sellele, kuidas ta samas on hea ema või koduperenaine, just nagu vabandusena, et hoolimata saavutustest mehelikuna defineeritud elusfääris on ta siiski jäänud truuks naiselikkuse normidele. Kui samasugustele aspektidele viidatakse seoses meestega, on tonaalsus erinev. Naiste puhul võetakse nende edukust kahel rindel iseenesestmõistetavana, meestega seoses leiab see alati kiidusõnu kui eriline saavutus või ohverdus.

Naiste passiivset rolli rõhutab ka grammatiliste väljendusvahendite valik. Mehed on palju tõenäolisemalt agendi positsioonis, naised pigem passiivsed kogejad: mehed tüüpiliselt teevad ja naistega tehakse midagi. Nii kasutatakse naistest rääkides palju rohkem kirjeldavaid, *olema*-verbiga seisundilauseid, mitte niivõrd aktiivseid verbe.

Kas ja kuidas vestlejate sugu peegeldub keelelises suhtluses?

Kolmas keeleteaduslik uurimissuund, kus soolisi erinevusi otsitakse ja leitakse, on vestlusanalüüs. Mitmetes empiirilistes uurimustes on toodud esile meeste ja naiste suhtlustavade erinevusi: näiteks et mehed

tajuvad vestlustes esitatavaid küsimusi informatsiooni otsimisena, naised vestluse ülevalhoidjana; naised lähevad ühelt teemalt teisele üle sujuvalt, mehed muudavad teemat järsult; naised tõlgendavad keelelist agressiivsust rünnakuna, mehed vaidlusena; naised püüavad probleeme arutada üheskoos, mehed pakuvad kohe oma lahenduse; naised kohanevad keeleliselt kiiremini uue keskkonnaga ja kasutavad üldkeelsemaid variante kui mehed jne.

Vestlusanalüüsi ongi iseloomustatud kui meetodit, mis püüab saada ammendava vastuse küsimusele „kuidas osalejad toimivad”, enne kui hakata otsima vastust näiteks psühholoogilisi motiive või ühiskondlikke tavasid selgitavale küsimusele „miks osalejad nii toimivad”.

Kahe suhtlusviisi hüpoteesi pooldajad rõhutavad harilikult, et kumagi sugupoole vestlustavad on erinevad, aga ühesuguse väärtusega. Teiste uurijate meelest tuleb siin näha ühiskondlikku hierarhiat, mida juhib maskuliinsus. Selle toetuseks esitatakse andmeid nn katkestuste kultuurist. Mitmete vestluste põhjal on osutatud, et mehed on kolm korda sagedamini need, kes katkestavad vestluskaaslase kõnevooru, naised on need, keda katkestatakse. Järeldus on, et mehed kasutavad vestluses oma võimu, naised on võimukasutuse objektiks.

Keelelise suhtluse uurimisel on just nimelt katkestusi peetud kõige tähtsamaks ja paljastavamaks osalistevaheliste võimusuhte näitajaks. Osa uurijaid on siiski ka kahelnud järelduses, et katkestused on alati märk võimusuhetest: üksteisest ülerääkimine võib tuleneda ka innukusest ja solidaarsusest.¹⁰

Empiirilistest uurimistulemustest võib teha keelekasutuse kohta mitmeid järeldusi. Kõige sagedamini on esile tõstetud kolme mõtte-malli. Esiteks: sooline neutraalsus on sageli vaid peitenimetus maskuliinse hegemoonia vaatepunktile. Teiseks: keelekasutuses ilmneval soolisel ebasümmeetrial on kultuurilised ja ühiskondlikud alused. Kuigi keelekasutus on isiku eesmärgipärane valik, teeb ta oma valikuid vaid selles keeles, kultuuris ja soolises klassifikatsioonis, mille ta on koos teiste suhtlejatega oma suhtluskeskkonnas omandanud. Kolmandaks: kuigi empiirilises analüüsis tuleb esile hulganisti soolisi stereotüüpe, on meeste ja naiste kasutada ühised keelelised ressursid. Kahe erineva sookeele hüpotees on kaotanud toetajaid sedamööda, kuidas empiiriliste uurimuste määr on kasvanud.

-
- ¹ R. Lakoff, Language and woman's place. – Language and Society 1973, nr 2, lk 45–80.
- ² Põhjalikumad sissevaadet feministliku lingvistika eri suundadesse pakub nt D. Cameron, Feminism and linguistic theory. Basingstoke: MacMillan, 1992.
- ³ K. Olt, Meest ja naist märkiv leksika sõnaraamatutes. – Ariadne Lõng 2004, nr 1–2, lk 58–65; K. Olt, Sooliselt markeeritud sõnavara trükiajakirjanduses. – Tekstid ja taustad III. Toimetanud R. Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28. Tartu, 2004, lk 90–107.
- ⁴ H-J. Kaalep, K. Muischnek, Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu, 2002.
- ⁵ L. Piits, Sõnade *mees, naine* ja *inimene* esinemisümbrusest ja stiilivärvingust. Magistritöö. (Käsikiri.) Tallinna Pedagoogikaülikool, 2004.
- ⁶ K. Puna, Soospetsiifilised isikunimetused sõnaraamatutes ja tekstides. Magistritöö. (Käsikiri.) Tartu Ülikool, 2006.
- ⁷ P. Nuolijärvi, Naisen kielet: nouseva ja laskeva vesi, rajaton tila. – Yhteiskunta muuttuu – kieli muuttuu. Nykysuomen Seuran 10-vuotisjuhlakirja. Porvoo: WSOY, 1992, lk 46–65.
- ⁸ L. Piits, Sõnade *mees, naine* ja *inimene* esinemisümbrusest ja stiilivärvingust, lk 62.
- ⁹ B. Pilvre, Construction of gender in the cover-volumn „Person” in the Estonian weekly Eesti Ekspress. Master's thesis. Tallinn Pedagogical University, 2000; R. Põldsaar, Kriitiline diskursuseanalüüs ja naisekäsitlus eesti meedias. – Ariadne Lõng 2001, nr 1–2, lk 99–106.
- ¹⁰ Eesti keeles meeste ja naiste suhtlemistavade erinevusi uuritud ei ole. Sellealastest rahvusvahelistest uuringutest on põhjalik ülevaade nt raamatus: L. Tainio, Puhuvan naisen paikka. Sukupuoli kulttuurisena kategoriana kielenkäytössä. Helsinki: SKS, 2001.